

Tożsamości i ich zacieranie w literaturze Europy Środkowej

(Magdalena Brodacka-Dwojak, *Środkowoeuropejczyk – gatunek na wymarciu? Narracje tożsamościowe na wybranych przykładach prozy czeskiej i polskiej XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2023)

Katarzyna Horabik*

doi 10.24425/rl.2024.151651

ruch literacki • R. LXV • 2024 • Z. 3 (384) PL • echa romantyzmu: wizje, głosy, mitologie

zeszyt pod red. Magdaleny Siwiec (Wydział Polonistyki UJ)

i Iwony Boruszkowskiej (Wydział Polonistyki UJ)

PL ISSN 0035-9602

1.

Wydawać by się mogło, że kiedy Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego publikuje książkę naukową Magdaleny Brodackiej-Dwojak, dyskusja dotycząca Europy Środkowej stopniowo zmniejsza swoją intensywność. A jednocześnie, choć rozmowy i refleksje na temat środkowoeuropejskiej specyfiki trwają od kilkadziesiąt lat, jak dotąd nie przyczyniły się do

* Katarzyna Horabik – doktorant, Szkoła doktorska, Uniwersytet Pedagogiczny KEN w Krakowie.

ORCID: 0000-0001-8503-3423

Artykuł jest opublikowany w otwartym dostępie (open access) na warunkach licencji Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs (CC BY-NC-ND 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

postania jednej, spójnej definicji, która stanowiłaby podstawy dla dalszych badań literaturoznawczych, antropologicznych, kulturoznawczych i innych. Analizy, jakie Magdalena Brodacka-Dwojak przedstawia w książce *Środkowoeuropejczyk – gatunek na wymarciu? Narracje tożsamościowe na wybranych przykładach prozy czeskiej i polskiej XX i XXI wieku* stanowią zarówno próby syntetycznego spojrzenia na dotychczasowe badania, jak i zwrócenie uwagi na utwory prozatorskie twórców dwóch narodowości, które skupiają się wokół istotnych dla tej części mapy tendencji i sposobów mówienia.

W trzeciej dekadzie XXI wieku nieustannie powstają teksty, które składają do podjęcia na nowo refleksji o tym, czym jest, albo czym mogłaby być, literatura środkowoeuropejska, co sprawia, że ujęcie, jakie przedstawia w książce krakowska badaczka odpowiada na potrzeby istniejące w polu literackim zarówno po stronie akademickiej jak i czytelników niezwiązanych ze środowiskiem uniwersyteckim. Materiał badawczy, jaki Brodacka-Dwojak zebrała i zaprezentowała w swojej książce stanowi cenny głos w dyskusji tak w Polsce, jak i za jej granicami, dzięki czemu ma szansę na nowo ożywić zainteresowanie tą częścią Europy i specyfiką jej literatury.

2.

Środkowoeuropejczyk – gatunek na wymarciu Magdaleny Brodackiej-Dwojak to licząca niemal 300 stron publikacja wraz z bibliografią i indeksem nazwisk, składa się z siedmiu głównych rozdziałów, skupionych wokół tematu lub twórcy, oraz zakończenia, które oprócz tradycyjnego podsumowania stanowi refleksję nad tym, jak obszar tej części świata nieustannie się zmienia i podlega ciągłemu przeobrażaniu, co staje się szczególnie widoczne po roku 2022 czyli w obliczu działań wojennych u granic. Jej autorka jest krakowską badaczką, związaną z Wydziałem Polonistyki UJ, literaturoznawczynią, polonistką i bohemistką. Brodacka-Dwojak zarówno tożsamość, jak i samą Europę Środkową traktuje jako „proces, na końcu którego nie stoi kropka”. Istotą tożsamości środkowoeuropejskiej jest więc ciągłe stawanie się i redefiniowanie, które zdaje się efektem procesualności rzeczywistości, która nigdy nie jest dana raz na zawsze – przynajmniej tak postrzegają ją twórcy związani geograficznie i emocjonalnie z tym regionem. I tak analizuje ją badaczka.

Książka powstała w efekcie zainteresowań badawczych Magdaleny Brodackiej-Dwojak literaturą i kulturą czeską, a także literackimi kontekstami pogranicza, komparatystyką kulturową - szczególnie w perspektywie związków pomiędzy polską i czeską kulturą. Jest to pierwsza tego typu publikacja, w której zarówno akademicy jak i badacze odnajdą całościowe ujęcie problematyki długiego trwania i długiej tradycji Europy Środkowej. Śledzi i przybliża rozwój pojęcia od lat 40. XX w., przez czasy najintensywniejszego rozwoju w latach 70. i 80. aż po współczesność. O tym, że temat Europy Środkowej jest nieustannie nośny i żywy, świadczy niewątpliwie liczba pu-

blikacji, które znaleźć można w nakładach zarówno polskich, jak i czeskich wydawnictw, publikujących rodzimych oraz zachodnich badaczy. Należałoby wspomnieć choć o kilku tytułach z ostatnich lat, takich jak porządkująca stan badań książka *Mity i symbole polityczne Europy Środkowo-Wschodniej* Michała Masłowskiego (2020), przywołująca debaty polityczno-społeczne z czasopism i spotkań z lat 70. oraz 80. *Europa Środkowa w tekstach i działaniach. Polskie i czeskie dyskusje* Weronki Parfinowicz-Vertun (2016), czy analizująca literackie reprezentacje środkowo-europejskie *Obrazy z kultuńskich dějin Střední Evropy* Martina C. Putny (2018) lub zbiór tekstów Marty Cobeł-Tokarskiej i Marcina Dębickiego *Słowo i terytorium. Eseje o Europie Środkowej*. Lista tytułów i autorów może być poszerzana o kolejne pozycje, zgodnie z kontekstem i perspektywą badawczą, jednak większość z nich skupiona jest wokół konkretnego problemu lub okresu. *Środkowoeuropejczyk – gatunek na wymarciu* to nowe spojrzenie na historię tego obszaru z perspektywy geograficznej i politycznej, a także losy samej koncepcji Europy Środkowej. Badaczka w centrum swoich zainteresowań stawia kwestię tożsamościowe wyłaniające się z literackich przykładów dwóch obszarów językowych i kulturowych w XX i XXI wieku.

3.

Książka Brodackiej-Dwojak to próba ukazania długiego trwania historii idei i/lub pojęcia, w zależności od tego, jaki sposób postrzegania Europy Środkowej przyjmuje czytelnik, choć właściwa część analityczna i interpretacyjna skupiona jest wokół tekstów, które powstały w wieku XX i w pierwszych dekadach wieku XXI, w Polsce i w Czechach. Badaczka podkreśla wspólnotę doświadczeń, obserwuje metamorfozy w postrzeganiu Europy Środkowej w kontekście przemian historycznych, jakie miały miejsce w XX wieku. Nie ucieka jednak od tematów trudnych czy niewygodnych, takich jak tożsamość negatywna i towarzyszące jej rozczarowanie koncepcją Europy Środkowej związane z intensyfikacją zwrotu ku zachodowi, tworzeniu nowych mitów, którymi środkowoeuropejskie narody zastępują sobie często bolesną i trudną historię. Zwraca również uwagę na przebudzenie, jakie nastąpiło na w drugiej dekadzie XXI wieku w związku z ukraińskim Majdanem w listopadzie 2013, a następnie rosyjskimi działaniami zbrojnymi w Donbasie 2014, które w lutym 2022 roku objęły całą Ukrainę. W połączeniu z kryzysem uchodźczym, demograficznym, klimatycznym i wieloma innymi problemami jakimi mierzy się teraźniejszość, powstaje potrzeba nowej definicji i nowego celu, jaki nadać sobie może Europa Środkowa w pierwszej połowie XXI wieku, aby w obliczu narastającego poczucia zagrożenia czerpać nową, wspólnotową siłę, której autorka poszukuje w tekstach literackich.

Na podstawie polskich i czeskich utworów prozatorskich, Magdalena Brodacka-Dwojak udowadnia, że takie pojęcia jak Europa Środkowa, niezależnie od tego, czy uznamy ją za koncepcję, mit czy zdefiniujemy na inny

sposób, nie mają terminu ważności, lecz ulegają nieustannym przekształceniom, nadpisując i aktualizując swoje znaczenia. To założenie stanowi punkt wyjścia do refleksji krakowskiej badaczki, aby zaobserwować w jaki sposób to pojęcie funkcjonuje w społeczeństwach, ale w sposób szczególnie również w literaturze polskiej i czeskiej dzisiaj, pod koniec XX oraz w pierwszych dekadach XXI wieku.

4.

Autorka wychodzi od klasycznych już tekstów omawiających problematykę środkowoeuropejską, zaczynając od spojrzenia na *Rodzinną Europę* Czesława Miłosza, także w kontekście przekładu. Określenie tej części mapy, jaką wyznacza sobie noblista, jest wieloelementowe i złożone, co znajduje swoje przełożenie na tłumaczenia samego tytułu na inne języki europejskie. Brodacka-Dwojak na pokazuje przesuwanie akcentów znaczeniowych czy całkowicie różnych sensów. Wyznacza cztery kategorie, zgodnie z którymi przyporządkować można warianty tytułu w zależności od tego, na co tłumaczenie kładzie nacisk lub jak interpretuje rodzinność Europy. Według badaczki pierwsza kategoria, w której znajdziemy między innymi języki środkowoeuropejskie) związana jest z akcentowaniem ojczyzny jako miejsca urodzenia, domu, rodzinności czy też okresu dzieciństwa, natomiast w drugiej znajdują się tłumaczenia, w których dodatkowo pojawia się zaimek dzierżawczy, zastępując rodzinność – „moja Europa”. Kontrastuje ona z trzecim typem, w której znalazły się przekłady podkreślające obcość i inność, dystansując niejako od miłoszowskiej wizji Europy, natomiast ostatnia całkowicie odrzuca emocjonalne zabarwienie, przesuując akcent na kwestie geograficzne. Przywołując kolejne teksty Miłosza i badaczy jego twórczości, Brodacka-Dwojak zauważa, że miłoszowska idea środkowoeuropejskości łączy się w jego rozumieniu z kwestią wierności, co prowadzi do definicji, zgodnie z którą „literatura Europy Środkowej staje się wzorem wierności realizmowi, który należy rozumieć jako umiejętność rozpoznawania hierarchii potrzeb, zagrożeń i wyzwań, jakie stanęły przed każdym Środkowoeuropejczykiem w drugiej połowie XX wieku”. Jak słusznie zauważa badaczka, to właśnie postulat wierności może wiązać się z zaistnieniem odpowiednich punktów orientacyjnych, a także poczucia bezpieczeństwa wobec wszechogarniającej atmosfery zagrożenia. Choć obawy i ryzyka już inne, to jednak nieustannie obecne, a przez to podobnie jak sama Europa Środkowa, wciąż wymagają redefiniowania i aktualizowania.

Kolejnym przywołanym twórcą jest Milan Kundera, którego zmagania z Europą Środkową podkreślają badacze większości publikacji związanych z tym pojęciem. Jego pojmowanie środkowoeuropejskości zbliżałoby się do strategii przejętej przez krakowską badaczkę, ponieważ czeski twórca centrum kultury Europy Środkowej upatrywałby właśnie w twórczości literackiej, w specyfice środkowoeuropejskiej powieści. Jak zauważyć można

w *Zachodzie porwanym*, jego refleksja związana z losem i dziedzictwem kulturowym obszaru nie jest związana z geografią, a raczej z kondycją narodów środkowoeuropejskich (Węgrów, Czechów i Polaków) – ich historią, czy tożsamością. Prowadzi to, jak celnie wskazuje autorka książki, do powolnej transformacji, która wykorzystując konstytutywną rolę kultury zwraca się w stronę narracji ksenofobicznych i nacjonalistycznych. Mentalne zjednoczenie środkowoeuropejskie, jakie dokonało się za sprawą *Zachodu porwanego* Kundery ustąpiło miejsca zjednoczeniu politycznemu i nasileniu kwestii narodowościowych.

Następnym istotnym tematem, jaki podejmuje Brodacka-Dwojak jest potrzeba badań nad pograniczem i jego rolą w kreowaniu środkowoeuropejskiej tożsamości w kontekście twórczości i działalności Krzysztofa Czyżewskiego. Jego wizja Europy Środkowej związana jest z przestrzenią przenikania i współlistnienia, czy siłą prowincji. Badaczka rekonstruuje na podstawie działalności literackiej czy publicznej Czyżewskiego oraz prowadzonego przez niego Ośrodka „Pogranicze”, podążając za etosem pogranicza do kapitału kulturowego prowincji, która dzięki zadomowieniu w byciu pomiędzy i dialogicznej naturze może stanowić podstawę tożsamości środkowoeuropejskiej: świadomość granic oraz związanej z nią odmienności czy traumatycznych przeżyć.

W dalszych rozdziałach autorka bada twórczość literacką czeską i polską, na podstawie zestawienia utworów pary pisarzy (Andrzeja Stasiuka i Jáchyma Topola) oraz pisarek (Olgi Tokarczuk i Radki Denemarkovej). Jak celnie zauważa Brodacka-Dwojak, działalność w polu literackim twórców po obu stronach granicy zdaje się wykorzystywać współczesne tendencje i utratę wzorca spajającego tożsamość. Konieczność konfrontacji ze zmieniającą się rzeczywistością i upadkiem złudzeń zostaje przez przytoczonych twórców na różne sposoby przetworzona w literacką aktywność, jednak, jak zauważa badaczka, wyłania się z niej wizja współczesnej środkowoeuropejskiej prozy i tożsamości. Tożsamość zanegowana, którą zauważyć można na podstawie pisarstwa Stasiuka czy Topola, związana jest z nieustannym ruchem, wędrówce i pogoni, ale także stosunku do historii, przestrzeni, pracy. Zarówno czeski jak i polski autor wykorzystują i przewyżniają Europę Środkową, którą problematyzują w swoich powieściach, jako przestrzeń paradoksów, zmienności i nieustannych zmagania z czasem i pamięcią. Analogiczne tematy powracają w powieściach Denemarkovej i Tokarczuk, jednak zwrot w stronę historii w przypadku kobiecych narracji wiąże się jednak ściśle z próbą znalezienia języka, który posłużyć może do opisu teraźniejszości, wypowiedzenia traum i nierówności tak, by nie pozostawiać już miejsca na niedopowiedzenia. Światy przedstawione są zarazem mityczne i konkretne, ponieważ takie właśnie są korzenie przywoływanej przez pisarki Europy Środkowej, a sieć metafor i pojęć swoją zawilnością przypomina historyczne i geograficzne nieścisłości związane z problematyką tej części mapy, co stanowi jednocześnie wyzwanie oraz inspirację twórczą.

5.

Książka Magdaleny Brodackiej-Dwojak to niezwykle cenna praca literaturoznawcza i kulturoznawcza, która przybliży problematykę narracji tożsamościowych i samej Europy Środkowej zarówno akademickim badaczom, studentom, jak i wszystkim czytelnikom. Niepodważalny jest fakt, że dyskusja związana z środkowoeuropejskością w różnych jej przejawach trwa od dziesiątków lat ze zmienną intensywnością, lecz nieprzerwanie, a jednak, powtórzę jeszcze raz, wciąż brakuje w tym obszarze badań prac wystarczająco syntetyzujących materiał badawczy. Temat nieustannie cieszy się zainteresowaniem badaczy zarówno związanych z kręgiem literatur środkowoeuropejskich jak i tych spoza wyznaczonego pola, dlatego zaangażowanie analityczne i interpretacyjne Magdaleny Brodackiej-Dwojak z pewnością będzie mogło stanowić punkt wyjścia albo wzbogacenie kolejnych analiz tak krajowych, jak i zagranicznych literaturoznawców. Ukazuje się ona w idealnym momencie, kiedy dyskusja literacka zdaje się stopniowo cichnąć, dzięki czemu publikacja ma niebagatelną szansę pobudzić i ukierunkować nowe sposoby myślenia, szczególnie, że jak wskazuje badaczka, obok trudnej historii i dziedziczonych traum, tożsamość środkowoeuropejska związana jest ze stałym przekraczaniem granic i poszukiwaniem wciąż nowych sposobów mówienia o sobie.